

Başlık / Title: Filistin/İsrail Meselesinde Açmazlardan Çıkış için Bir Yol: Ekonomi Politik Perspektif

Yazar / Author:
Tahsin YAMAK

ORCID ID
0000-0001-8831-7448

Bu makaleye atf için: Tahsin Yamak, "Filistin/İsrail Meselesinde Açmazlardan Çıkış için Bir Yol: Ekonomi Politik Perspektif," *Filistin Araştırmaları Dergisi* 7 (Yaz 2020): 25-48.

To cite this article: Tahsin Yamak, Filistin/İsrail Meselesinde Açmazlardan Çıkış için Bir Yol: Ekonomi Politik Perspektif, *Bulletin of Palestine Studies* 7 (Summer 2020): 25-48.

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 09.12.2019

Yayına Kabul Tarihi /Acceptance Date: 15.04.2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30.06.2020

FAD - Filistin Araştırmaları Dergisi
BPS - Bulletin of Palestine Studies
Tarandığı Uluslararası İndexler/ Abstracting&Indexing

INDEX COPERNICUS | SCIENTIFIC INDEXING | CEEOL | DRJI | İSAM

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Yazar: Tahsin YAMAK*

Filistin/İsrail Meselesinde Açmazlardan Çıkış için Bir Yol: Ekonomi Politik Perspektif

Özet: Küresel güç mücadelesinin yol açtığı sorunlar silsilesinin odağındaki Ortadoğu Bölgesinde yer alan Filistin, din ve siyaset ekseninde gelişen birçok tarihi çatışmanın merkezinde yer almış önemli bir ülkedir. Uzun süreli Osmanlı İmparatorluğu egemenliği sonrası, İngiliz işgal ve manda yönetimleri sürecinde de bağımsız bir devlet yapılanmasına kavuşamayan ülke, yoğun Yahudi göçlerinin akabinde İsrail Devleti'nin kurulmasından sonra tahkim edilen yeni küresel düzende; işgal ve ambargoyla çevrelenmiş bulunan, toprakları üzerinden egemenlik yetkisini kullanması önünde ciddi engeller olan, siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan birçok sorunlar ve açmazlar barındıran nevi şahsına münhasır bir devlet olarak teşkilatlanmıştır. Uluslararası siyaset ve toplum nezdinde önemli bir sorun olarak tanımlanan ve "Filistin/İsrail Sorunu" olarak adlandırılan bu tarihi meselenin, siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan birbiriyle de bağıntılı birçok açmazlar barındıran son derece karmaşık bir yapısı bulunmaktadır. Esasen bu karmaşık sorunun çözümünün de çok yönlü olması gerektiği aşikâr olmakla birlikte, konuya ilişkin çalışmaların yoğunlukla sorunun siyasal kısmına yöneldikleri müşahede edilmektedir. İşte bu çalışmada, diğer çalışmalardan farklı olacak şekilde, Filistin meselesinin ekonomik veçhesine yoğunlaşmış olup, sorunun çözümü için elzem olan ekonomik gücün oluşmasına imkân sağlayabilecek, bir çözüm silsilesinin başlangıç noktasını teşkil edebilecek tedbirlerin ekonomi politik bir bakış ile sunulması amaçlanmıştır. Bu çerçevede, ülke ekonomisinin genel yapısı analiz edilerek temel sorunlu alanlar tespit edilmiş, fırsat ve tehdit içeren hususlar ortaya konulmuş, kısa, orta ve uzun vadede atılması gereken adımların belirlenmesi suretiyle açmazdan çıkış için bir yol haritası sunulmuştur. Böylelikle, İsrail'in ülkeye yönelik siyasi ablukasının gevşetilebileceği veya kaldırılabilirliği, akabinde ise toprak bütünlüğünü temin ve kurumsal yapısını tesis etmiş olan Filistin Devleti'nin kurulması yönündeki engellerin aşılabileceği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Filistin ekonomisi, İsrail, abluka, ekonomik güç, ekonomi politik.

JEL Sınıflandırması: O53, N45, O11, P16

A Way out of the Dilemmas in the Palestine/Israel Question: The Perspective of Political Economy

Abstract: Palestine, an important country at the center of many historical conflicts developing on the axis of religion and politics, is located in the Middle East, which is the center of the problems caused by the global power struggles. The country did not become an independent state after the long-term rule of the Ottoman Empire and the British mandate administrations. Palestine could not gain its independence after the Israeli state was established in 1948 following the Jewish immigration to the region. After this the country was organized as a state without sovereignty over its territory due to the Israeli occupation and embargo, and faced many problems in political, social and economic fields. This historical issue, called the Palestine/Israel Question, constitutes an important problem for the international community and has an extremely complex structure with political, social and economic dilemmas. Although it is clear that the solution of this complicated problem should be many-sided, the studies on the subject mostly focus on the political aspect of the problem and its solutions. The present study focuses

* Dr, Kamu İç Denetçisi, Bağımsız Akademisyen, tahsinyamak@gmail.com.

instead on the economic aspect of the Palestinian issue. By drawing on a theoretical framework based on political economy, it aims to provide recommendations that would allow for the creation of the economic power that Palestine will need to solve these problems. First of all, the general structure of the country's economy is analyzed and the main problem areas as well as the opportunities and threats are identified. According to the results of this analysis, the actions to be taken in the short, medium and long term are determined and a road map for a way out of the dilemma is proposed. It is considered that through the way proposed, Israel's political blockade of Palestine may be relaxed or lifted and then the obstacles before the establishment of a Palestinian state with territorial integrity and institutional structure may be surmounted.

Keywords: Palestinian economy, Israel, blockade, economic power, political economy.

JEL Codes: O53, N45, O11, P16

Giriş: Filistin/İsrail Meselesini Anlamlandırmak

Semavi dinlerin kutsiyet atfettiği Kudüs şehrine ev sahipliği yapan Filistin, Birinci Dünya Savaşı dönemine kadar Osmanlı İmparatorluğunun (1517-1917) yönetimi altında kalmıştır.¹ Savaş sürecinde, Osmanlı İmparatorluğunun Filistin ve Irak cephelerinde aldığı yenilgiler ve geri çekilmeler neticesinde ise İngilizler Aralık 1917 tarihinde, bölgeyi askeri ve siyasi egemenlikleri altına almışlardır.²

Savaş sonrası toplanan ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması gerektiği yönünde İtilaf Devletlerinin fikir birliğine vardığı Paris Barış Konferansı sonrası gelişen süreçte, uzun dönem Osmanlı himayesinde kalan Filistin topraklarında, geçici olarak İngiliz manda rejimi kurulması (Temmuz 1922) ve şartlar olgunlaştığında ise toplumlara kendi kaderlerini tayin etme hakkı verilmesi kararlaştırılmıştır.³

1881-1893 genel nüfus sayımına göre, Kudüs (ve çevresi) nüfusunun %66'sını Müslüman Araplar, %23'nü Hıristiyanlar ve %8'ini de Yahudiler oluşturmakta iken 1922 İngiliz manda yönetimi dönemine gelindiğinde Kudüs nüfusunun yaklaşık %54'nü Yahudilerin oluşturduğunu görmekteyiz. Bu demografik yapı üzerinde teşkilatlanan İngiliz Manda Yönetimi, 1897'de Basel şehrinde toplanan İlk Siyonist Kongre kararları ve Balfour Deklarasyonu (Kasım 1917) ile -kendilerine vaat edilen ulusal yurtlarını kurma gayesi çerçevesinde- bölgeye yoğunlaşan Yahudi göçlerine izin

¹ Kudüs şehriyle ilgili kutsallık algıları hakkında tartışmalar hakkında bkz. Cengiz Batuk ve Rabia Mert, "Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs," *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2017): 129-149.

² Umut Uzer, "Kudüs Şehrinin Filistin, İsrail ve Birleşmiş Milletler Açısından Siyasi Önemi," *Filistin Araştırmaları Dergisi* 2 (2017): 135; İsmail Ediz, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Filistin'de Toplum ve Siyaset 1919-1922," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2 (2015): 143.

³ Kadir Kasalak, "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası," *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2016): 71-72.

vermiştir.⁴ İlerleyen süreçte, Orta Avrupa'da sosyo-ekonomik sorunlar çerçevesinde yükselen antisemitizm dolayısıyla özellikle 1930'lardan itibaren bölgeye yoğun Yahudi göçleri yaşanmış, bu durum ise bölgenin nüfus yapısının daha da dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Araplar ile Yahudiler arasında 1929, 1933 ve özellikle 1936-39 yıllarında ayyuka çıkan karışıklıklar ise bir yandan dengelerin Araplar aleyhine değişmesine, bir yandan da Filistinli Arapların bağımsızlık beklentilerinin boşa çıkmasına neden olmuştur. Esasen bu yaşananlar, sadece Yahudiler için değil hegemon güçlerin Ortadoğu politikası bakımından da önemli bir proje olan ve Balfour Deklarasyonu ile resmi bir hüviyete bürünen Siyonizm⁵ düşüncesinin doğrudan sonucu olarak okunabilir.⁶ Filistin topraklarına yönelen Yahudi göçleri, bölgenin kaderini değiştirmiş, büyük çoğunluğunu Arapların oluşturduğu Filistin toprakları üzerinde bir Yahudi devletinin kurulmasına ilişkin kararın Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilmesi akabinde, 14 Mayıs 1948'de İsrail'in bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte de kronik bir tarihi mesele baş göstermiştir.⁷

Esasen temelinde İsrail'in kurulması, yayılması ve işgalci politikalar izlemesinin yattığı bu durum, Batılı kaynaklardan da mülhem olduğu cihetle çoğunlukla "Filistin Sorunu/Krizi" olarak adlandırılmakta olup, küresel güç mücadelesinin en aktif sahalarından birisi olan Ortadoğu bölgesindeki çatışmaları ve krizi derinleştiren önemli bir yapıya sahip bulunmaktadır. 1948 yılında İsrail'in kurulması sonrası gerçekteşen 1948, 1956, 1967, 1973 Arap – İsrail savaşlarıyla daha da derinleşen bu sorun, İsrail'in 1967'deki Altı Gün Savaşı'nda Gazze şeridi ve Batı şeria'yı hâkimiyetine alarak Mısır ve Ürdün topraklarını işgal etmesi ile adeta bambaşka bir forma evrilmiştir. Zira bahse konu süreçlerde topraklarını büyük ölçüde genişleten İsrail, bu savaş

⁴ Balfour Deklarasyonunun orijinal metni için bkz.

https://avalon.law.yale.edu/20th_century/balfour.asp.

⁵ Siyonizm ve Filistin sorunu hakkında değerlendirmeler için bkz. Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923)* (İstanbul, Kırmızı Kedi, 2011).

⁶ Elena Tilovska-Kechedji, "Israeli-Palestinian Relations: Waging for Peace or Lost Desperately." *International E-Journal of Advances in Social Sciences* 4, 10 (2018): 120-22; Kasalak, "İngilizlerin Filistin Politikası," 72; Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine* (Cambridge, Cambridge University Press, 1998), 8-9; Hasan Karaköse, "Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış (XIX. Yüzyılın Ortasından XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar)," *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2018), 160; Umut Uzer, "Kudüs Şehrinin," 142; Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 5. Baskı, (Bursa: MKM Yayıncılık, 2012), 258-61.

⁷ Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, 16-17; Ali Balcı, "İsrail Sorunu: Ortadoğu'nun Gordion Düğümü," *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları*, ed. Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman (İstanbul: Nobel, 2010), 105.

sonrasında Filistin'i siyasal ve ekonomik açıdan büyük ölçüde kendi hâkimiyeti altına almıştır.⁸

Bu sürecin akabinde, İsrail'in güvenliğini temin etmek ve bölgedeki diğer Arap ülkeleri ile işbirliği imkânlarını ortaya çıkarmak maksadıyla ABD'nin öncülüğünde 1979 yılında imzalanan Camp David Anlaşması'yla İsrail Batı Şeria ve Gazze'de Filistinlilere yönelik kısıtlı bir özerklik hakkı sağlasa da, bölgede uygulamakta olduğu işgal, mala el koyma ve sosyal yardımların kesilmesi gibi uygulamalarından vazgeçmemiştir. 1987 yılındaki ilk İntifadanın yarattığı haklı meşruiyet ortamı akabinde, 1988'de Filistin Devleti'nin ilan edilmesi ve BM Genel Kurulunun bu durumu onaylaması her ne kadar ilkin yüksek beklentilere neden olmuşsa da esasen meselenin çözümüne yönelik önemli bir katkı sağlayabilmiş değildir.⁹

2000 yılında, ikinci İntifada sonrası dönemde işgal edilmiş Filistin toprakları hakkında, özellikle self determinasyon yönünde BM nezdinde pek çok girişimde bulunulmuş ve nihayet 2013 yılında Filistin'in statüsü ve "Filistin Ulusal Otoritesi-(PNA)" olan resmi adı değiştirilerek, "Filistin Devleti" haline getirilmiştir.¹⁰

Tüm bu süreçler yaşanırken İsrail hükümeti 2002 yılında Batı Şeria'da sürmekte olan işgali ve sorunları pekiştirecek bir başka hamleye girişmiş ve toplam uzunluğu 708 km olması tahmin edilen ve çit/bariyer sistemlerinden oluşan *Batı Şeria Duvarı* inşaatına başlamıştır. Bu faaliyet, bölge halkının yerel ekonomik girişimlerine mani olan ve bölgesel tecridi arttıran son derece önemli etkiler meydana getirmiştir.¹¹

İsrail her ne kadar 2005 yılında 38 yıldır işgal etmekte olduğu Gazze Şeridinden çekilmişse de 2006 yılında yapılan seçimler neticesinde bölgede Hamas'ın tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde etmesiyle gerginlik artacağı yeni bir alan bulmuştur. İsrail bu süreçte 2007'de öncelikle Gazze'ye

⁸ Özge Özkoç, "Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin-İsrail Sorunu," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 64, 3 (2009): 198; Halil Erdemir, "İsrail Devleti'nin İlanından Önce David Ben-Gurion'un Filistin'i Yahudileştirme Politikası," *Akademik Bakış* 8 (2011): 176; Haydar Oruç, "Sekülerlikten Radikalleşmeye: İsrail'in Kurucu Felsefesinde Konstrüktivist Dönüşüm," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 1 (2017): 167-69; Can Devci, *İsrail Filistin Meselesi* (Kayseri ERUSAM, 2015), 2.

⁹ Francis A. Boyle, "The Creation of the State of Palestine," *EJIL* 301 (1990): 302; Uzer, "Kudüs Şehrinin," 139; Oruç, "Sekülerlikten Radikalleşmeye," 171-73.

¹⁰ Fadle M. Naqib, "Economic Relations between Palestine and Israel during the Occupation Era and the Period of Limited Self-Rule," *University of Waterloo Canada Working Paper* 20 (2015); Vita Gudeleviciute, "Does the Principle of Self-Determination Preval over the Principle of Territorial Integrity?" *International Journal of Baltic Law* 2 (2005): 59.

¹¹ Yavuz Cankara ve Pinar Özden Cankara, "Batı Şeria Duvar İnşasının Filistin Halkına Ekonomik, Siyasal ve Kültürel Etkileri," *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1, 1 (2012): 1240-45.

yönelik her türlü mal giriş ve çıkışını durdurmuş, çeşitli bahaneler ile Aralık 2008’de başlattığı “Dökme Kurşun Harekâtı” ile de birçok ölüme, yaralanmaya ve hasara neden olarak Gazze’yi her türlü insani yardımdan yoksun bırakmıştır. Bu saldırılar, ekonomik açıdan çok zor koşullarda bulunan Gazze Şeridi’nde hayatın adeta durma noktasına gelmesine sebep olmuştur.¹²

Bu noktaya kadar ifade edilenler çerçevesinde, aynı topraklar üzerinde yaşamakta olan iki ulusun benzer mekânlar üzerinde hak iddia etmelerinden kaynaklanan tarihi bir mesele olarak görülebilecek Filistin /İsrail Sorunu, birçok farklı ideolojiden beslenen ve farklı dinamikleri olan, ülkeler arası egemenlik mücadelesinin tezahür ettiği çok yönlü problemlerle dolu bir alan olarak tanımlanabilir.

Bu çerçevede, hazırlanan çalışma ile birbirinden ayrı durumdaki Gazze Şeridi ve Batı Şeria topraklarından oluşan ve egemenlik hakkını kullanacak merkezi bir devlet yapılanmasına sahip olmayan Filistin için tüm bu açmazlar silsilesinden çıkışa, diğer bir ifade ile çözüme yönelik ekonomi-politik perspektiften bir yol aranmaktadır. Üç kısım olarak planlanan çalışmanın birinci bölümünde Filistin ekonomisinin genel yapısından bahsedilecek, ikinci bölümünde potansiyel vadeden alanlar ortaya konulmaya çalışılacak ve nihayet üçüncü bölümünde ise açmazlardan çıkış için ekonomi politik çıkarsamalarda bulunulacaktır. Sonuç bölümünde de siyasi ablukadan çıkış için bir anahtar olacak yol ve yöntemler ortaya konacaktır.

1. Abluka ve İşgalin Gölgesinde Filistin Ekonomisi: Yapısal Özellikler

Filistin/İsrail Sorunu, gücü¹³ (*sert, yumuşak ve ekonomik güç*) büyük ölçüde konsolide etmiş olan İsrail ile güce erişim potansiyeli her açıdan kısıtlanmış ancak birçok alanda uluslararası meşru bir desteğe mazhar olmuş Filistin arasında, mekansal hak iddiası üzerinden gelişen ancak mülteciler sorunu (geri dönüş hakkı), yerleşimciler sorunu ve Kudüs’ün statüsü (kutsal

¹² Habip Demirhan ve Mehmet Dağ, “Filistin Ekonomik Yapısı ve Vergi Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme,” *International Journal of Academic Value Studies* 16 (2017): 421; Davut Ateş, “Gazze ve Soykırım Tartışması,” *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 1 (2011): 610; Turgut Turhan, “Uluslararası İnsancıl Hukuk ve İsrail’in Gazze Harekâtı,” *ÜÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 41 (2009): 162.

¹³ Çalışmada kullanıldığı manasıyla “güç”; “başkalarının davranışlarını, istediğimiz sonuç doğrultusunda etkileyebilme kapasitesi” olarak tanımlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Joseph S. Nye Jr., *Dünya Siyasetinde Başarının Yolu Yumuşak Güç* (Ankara: Elips Kitap, 2005).

mekanlar) sorunu gibi çok yönlü parametreler içeren komplike bir sorunu ifade etmektedir.¹⁴

Sorunun taraflarından birisi olan İsrail'in kurulduğu günden bu yana uluslararası hukuku ihlal eden ve çoğu kez kural tanımayan tutumuna karşılık, Filistin'in egemenliğini pekiştirememiş merkezi bir devlet yapılanmasına ve bu siyasi sıkışmanın yarattığı önemli ekonomik açmazlara sahip olması, çözümünü zorlaştıran temel nedenler olarak ön plana çıkmaktadır. Kaldı ki, güç ve vekâlet savaşlarının merkezindeki Ortadoğu bölgesinde yer alan bu sorunun birçok dolaylı ve doğrudan muhatabının olması da onun çözümünü zorlaştıran diğer nedenlerdir. Diğer yandan Filistin/İsrail sorunu, her ne kadar siyasi yönü ağır basan bir mesele ise de özellikle tarihi ve ideolojik nedenlerden beslenen birçok kurumsal, toplumsal ve ideolojik sorunları da ihtiva eden yapısı dolayısıyla çözümünün münhasıran siyasi yoldan olması pek mümkün gözükmemektedir.

Alanda yapılan benzer çalışmalardan farklı olacak şekilde hazırlanan bu çalışmada, meselenin çözümü için *ekonomik gücün*¹⁵ önemli bir araç olabileceği değerlendirilerek bu gücün tahkim edilmesine imkân sağlayabilecek ve böylelikle çözümler silsilesinin başlangıç noktasını teşkil edebilecek ekonomik tedbirlerin sunulması amaçlanmıştır.

Ekonomik açıdan bütünlük arz etmeyen ve Batı Şeria ile Gazze Şeridi olarak iki bölgeden oluşan Filistin, hâlihazırda kara ve denizden kuşatılmış, İsrail'in sıkı gözetimi altında, halkının önemli bir kısmı mülteci konumunda olan ve bölgeler arası kalkınma farklılıklarının bulunduğu bir ülkedir. İsrail'in kurulması ile başlayan süreç, ülkeyi terk etmek zorunda kalan Filistinlilerin geride bıraktığı büyük bir ekonomik servetin de İsrail'in eline geçmesine neden olmuştur ki yapılacak değerlendirmelerde tüm bu hususların göz önünde bulundurulması gerektiği aşikârdır.¹⁶

İsrail'in kurulduğu 1948'den önceki döneme bakıldığında, tarım arazilerinin çok büyük bir kısmının Filistinli Araplara ait olması nedeniyle ekonomik gücün büyük ölçüde Arapların elinde olduğu bir ortam mevcuttu.

¹⁴ Balcı, "İsrail Sorunu," 131, 145.

¹⁵ Çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylarından bahsedilecek olan ekonomik güç kısaca, "bir ülkenin refahı ve güvelliği için kullanılan bütün kaynakların toplam kapasitesi" olarak tanımlanabilir.

¹⁶ Mehmet Dalar, "Gazze Sorunu: İsrail Ablukası, Uluslararası Hukuk, Palmer Raporu ve Türkiye'nin Yaklaşımı," *ORSAM Rapor* 71 (2011): 6, 10; Erdal Tanas Karagöl, "Abluka Altında Bir Ekonomi: Filistin Ekonomisi," *SETA Perspektif* 59 (2014): 2; Helin Sarı Ertem, "Filistin'in Sosyo-Ekonomik Sıkıntılarının Giderilmesinde Türkiye'nin İmkân ve Sınırları," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1 (2019): 139; Roger Owen ve Şevket Pamuk, 20. *Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi* (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002), 236.

Ancak özellikle 1967 Arap-İsrail savaşı (Altı Gün Savaşları) ertesinde Gazze Şeridi, Batı Şeria ve Doğu Kudüs'ün işgal edilmesiyle beraber İsrail işgücü ve mal hareketlerine sınırlandırmalar getirmiş, yüksek tarifeli bir gümrük birliği tesis etmiş, doğal kaynakların kullanımını kendi lehine olacak şekilde düzenlemiş ve Filistin ekonomisinin tüm sektörlerini etkileyen çok sayıda askeri ve ekonomik tedbiri yürürlüğe koyarak *işgal politikasını* geniş bir alana yaymıştır. Bölgede istikrarsızlığın artmasına neden olan bu durum, İsrail ve Filistin ekonomisi arasında büyüklük ve yapı bakımından bulunan farklılıkları pekiştirmiş, bu durum ise iki ülke arası ilişkileri biri az gelişmiş diğeri ise zengin bir ekonomi arasındaki ilişki düzeyine taşımıştır. Diğeri bir ifade ile, İsrail işgal sonrası ortaya koyduğu politikalar ile önce Filistin ekonomisini kendine bağımlı hale getirmiş ve akabinde ise Filistin'i bilinçli şekilde az gelişmişliğe sürükleyecek politikalar izlemiştir.¹⁷

Teorik zeminde ifade etmek gerekirse, 1967'de başlayan ve İsrail'in güvenliğini önceleyen işgal süreci, Myrdal'ın gelişmiş bölgelerin geri kalmış bölgeler üzerindeki etkilerini açıklamakta kullandığı ve bu ilişkinin olumlu sonuçlarını tanımlayan yayılma etkisi (*spread effect*) ile olumsuz yansımalarını tanımlayan geri bırakma etkisi (*backwash effect*) kavramları çerçevesinde kısmen açıklanabilir. Şöyle ki, bu süreçte geri kalmış bölge olan Filistin'den gelişmiş ekonomi konumunda olan İsrail'e yönelen işgücü ve sermaye akışı, İsrail-Filistin ekonomik ilişkilerinde daha az gelişmiş konumda olan Filistin ekonomisinin gelişimine sekte vurarak az gelişmişliği pekiştiren yansımalarda bulunmuştur. Diğeri bir ifade ile iki ekonomi arasındaki olumsuz sonuçları tanımlayan geri bırakma etkisinin, işgal ve akabinde süregelen politikalar bütünü sürecinde etkili olduğunu ve öne çıktığını görmekteyiz.¹⁸

İsrail ve Filistin arasında söz konusu tarihlerden günümüze değin devam eden ekonomik ilişkileri ve bu bağlamda ülkelerin mevcut ekonomik yapılarını anlayabilmek için, Norveç aracılığıyla gelişen müzakereler sonucunda Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ile İsrail'in 1993 yılında vardığı, Oslo Anlaşmaları olarak da bilinen Prensipler Anlaşması ile başlayan ve günümüze kadar devam eden süreci bilmek, doğru anlamak gerekmektedir. Esasen Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kararlarına istinaden,

¹⁷ Arnon ve Gottlieb, "An Economic Analysis," 2; Naqib, "Economic Relations"; *The Palestinian Economy: Macroeconomic and Trade Policymaking under Occupation* (New York: United Nations Conference on Trade and Development, 2012), 3.

¹⁸ John Hall ve Udo Ludwig, "Gunnar Myrdal and the Persistence of Germany's Regional Inequality," *Journal of Economic Issues* 2 (2009): 348-49; Hacer Simay Karaalp ve Fuat Erdal, "Sanayileşmenin Bölgesel Yığılması ve Komşu İllerin Büyümesi Gelir Farklılıklarını Artırır mı? Türkiye İçin Bir Beta Yakınsama Analizi," *Ege Akademik Bakış* 4 (2012): 475.

bölgede barışı tesis etmek maksatlı olarak sürdürülen bu müzakerelerin ekonomik yönüne bakan protokol, İsrail'in işgal ettiği bölgelerde oluşan ekonomik eşitsizliklerin giderilmesine ve Filistin'in ekonomik refahına yönelik çeşitli açılımlar getirmekteydi. Beklentilerin ve umutların yüksek olduğu bu süreç, Filistin'in toplam gelirlerinin azalmasına ve Batı Şeria ve Gazze nüfusunun yaklaşık yarısının yoksulluk sınırı altında kalmasına sebebiyet vermek suretiyle, Filistin ekonomisinin daha da kötüye gitmesine neden olmuş gözükmektedir.¹⁹

Bu dönemde İsrail, yeni yerleşim yerleri, askeri tesis ve altyapı yatırımları için Filistin'e ait daha fazla tarım arazisine ve su kaynaklarına el koymuş; su kuyuları, sulama şebekeleri, tarım yolları, seralar ve çiftlikler dâhil Filistin'in tarımsal üretim altyapısını önemli ölçüde tahrip etmiştir. Diğer yandan, katma değer vergileri ve İsrail'den veya İsrail yoluyla ithal edilen mallar üzerinden sağlanan gümrük vergileri, gelir vergileri ve İsrail'de çalışan Filistinlilerin ödediği sosyal güvenlik primleri gibi finansal kaynaklardan yapılan ve Filistin milli gelirinin yaklaşık %15-25'lik kısmını ifade eden kesintiler ile önemli büyüklükteki bir finansal kaynağın İsrail'e aktarılmasını sağlamıştır. Bunların yanısıra düşük rekabet gücü, ticaret yollarının olmaması ve İsrail tarafından uygulanan tarife dışı engellerin birçoğu Filistin'i komşu Arap ülkeleriyle ya da dış dünyayla doğrudan ticaret yapmaktan vazgeçmeye zorlamıştır. Yine İsrail ürünlerinin Filistin pazarlarına serbestçe erişmesine izin veren, ancak özellikle tarımsal Filistin ürünlerinin İsrail ekonomisine girişini kısıtlayan "tek taraflı" bir gümrük birliği uygulaması Filistin ekonomisini İsrail'e bağımlı hale getirmiştir. İsrail sanayilerini korumak için uygulanan yüksek tarifeler ise Filistin'in ürettiği sermaye malları ve ara malların maliyetini yükselterek Filistin'in geleneksel ürünlerinin dış pazarlardaki rekabet gücünü ortadan kaldırmıştır.²⁰

İsrail'in yeni yerleşim yerleri inşası, Filistinlilere ait arazilere el koyması, tekrarlayan sınır kapamaları ile kısıtlı yatırım ve sermaye akışı gibi uygulamalar ile yürüyen, ağır vergi yükü getiren ve Filistin halkını ekonomik olarak edilgen kılmaya yönelik bu işgal ekonomik politikası; Filistin'de kamu istihdamının, özellikle de Gazze'deki işçilerin İsrail'e girememesi nedeniyle önem kazanmasına neden olmuştur. Ayrıca kapatma ve kısıtlamaların işgücü

¹⁹ Arie Arnon ve Daniel Gottlieb, "An Economic Analysis of the Palestinian Economy: The West Bank and Gaza, 1968-1991," *Research Department, Bank of Israel*, (1993) 2; Naqib, "Economic Relations"; *Palestinian Economy*, 3; Özkoç, "Savaş ve Barış," 179-81, 191.

²⁰ Nu'man Kanafani ve Sahar Tghdisi-Rad, "Economic and Trade Policy-making under Occupation in the Palestinian Territory", *Economic and Trade Policies in the Arab World, Employment, poverty reduction and integration*, ed. Mahmoud A.T. Elkhafif, Sahar Taghdisi-Rad ve Mutasim Elagraa (Londra: Routledge, 2012), 159-61.

hareketleri üzerindeki etkisinin bir sonucu olarak, Filistin ekonomisinin İsrail ekonomisinden daha da farklılaşmasına neden olmuştur. İsrail işgali, öncelikli olarak ekonomik sömürü maksadıyla yapılmamasına rağmen, İsrail'in ekonomik ve bölgesel hâkimiyetini sağlayacak bir hale evrilmiştir.²¹

Oslo müzakereleri, Prensipler Anlaşmasının imzalanmasından sonra farklı boyutlarda 7 yıl boyunca devam etmiştir. Bu dönem her ne kadar bağımsız bir Filistin devleti kurma yolunda bir iddia taşısa da bu koşulları oluştırmaktan ziyade Filistinlileri İsrail'e daha bağımlı kılacak bir ekonomik ve siyasal altyapının meydana gelmesine neden olmuştur. İsrail'in bu yıldırma politikası, Filistin'in ekonomik rekabet gücünü kırmış ve kalkınma hamlesine zemin sağlayabilecek olan her türlü imkân Filistin toplumunun elinden alınmıştır.

Bu noktada, Oslo Anlaşmalarının Eylül 1993'te imzalanmasından ardından Filistin ekonomisinde yaşanan gelişimleri ve bu bağlamda yürütölen politikaların ölkede ekonomisinde meydana getirdiği değişimleri sayısal veriler bağlamında ortaya koymak uygun olacaktır.

Tablo 1. Filistin'in Temel Ekonomik Göstergeleri (1994-2018)

	1994	1998	2002	2006	2010	2014	2018
Toplam Nüfus (Milyon Kişi)	2,3	2,7	3,0	3,4	3,7	4,1	4,5
Kent Nüfusu (% Toplam Nüfus)	69,7	71,5	72,4	73,2	74,1	75,1	76,1
GSYİH (2010 Fiyatlarıyla-Milyar USD)	4.4	6.3	5.0	6.7	8.9	10.8	12.2
KBDMG (2010 Fiyatlarıyla-USD)	1.895	2.296	1.628	1.970	2.354	2.603	2.680
Ekonomik Yapı Hizmetler/Sanayi/Tarım (% GSYİH)	53/33/13	54/22/11	66/20/8	64/21/5	61/21/6	64/20/3	n/a
İmalat Sanayi (% GSYİH)	18,8	12,2	9,0	9,9	13,2	12,0	n/a
Tekstil ve Konfeksiyon İmalatı (% İmalat Sanayi)	26,5	22,5	19,8	11,9	11,9	6,4	n/a
Uluslararası Turizm Gelirleri	n/a	346	14	25	409	412	n/a

²¹ Leila Farsakh, "The Political Economy of Israeli Occupation: What is Colonial about It?" *Electronic Journal of Middle Eastern Studies* 8 (2008), 6.

(Milyon Dolar)							
Merkezi Hükümet							
Nihai Tüketim Harcamaları (% GSYİH)	18,0	22,3	27,7	27,9	28,0	27,3	26,1
İhracat (% GSYİH)	14,5	18,0	13,4	15,0	15,3	17,0	19,8
İthalat (% GSYİH)	71,9	70,9	62,8	75,0	59,0	56,6	59,7
Cari İşlemler Dengesi (% GSYİH)	n/a	-25,5	-13,6	-25,1	-14,6	-16,9	-11,3
İşsizlik Oranı (% Toplam İşgücü)	14,2	13,9	31,2	23,7	23,7	26,9	30,1
Tüketici Fiyat Endeksi (2010=100)	n/a	62,0	72,0	83,8	100	109,4	110,1
DYSY (Net Akım % GSYİH)	n/a	5,3	0,2	0,3	2,0	1,2	1,8
Yatırım (% GSYİH)	38,8	32,1	25,3	22,8	20,4	21,6	23,2
DAC Donör Ülkelerinden Alınan Toplam Yardım (Milyon Dolar)	240,9	420,6	581,5	1.014	2.067	1.885	n/a
Toplam Vergi Gelirleri (% GSYİH)	n/a	n/a	n/a	4,6	5,4	5,7	n/a

Kaynak: World Development Indicators (WDI) veri tabanından faydalanılarak hazırlanmıştır. Erişim: 02.09.2019 n/a: veri yok

Filistin ekonomisine ait temel ekonomik verilerin yer aldığı Tablo 1’de izlenebileceği üzere Filistin, vatandaşlarının %76’sının şehirlerde yaşadığı, 4,5 milyon nüfusa sahip ancak toprak bütünlüğü olmayan bir ülkedir. Toplam yüzölçümü 6.020 km² olan ülkede, genç nüfusun, aktif iş gücünün ve nüfus yoğunluğunun artmasına rağmen ekilebilir tarımsal arazilerin ve yenilenebilir su kaynaklarının oranca azalma eğiliminde olması, ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Buna karşılık Oslo Anlaşmalarının imzalanmasının ardından tesis olunan göreceli huzur dönemi ve büyük kamu ve özel sermaye girişleri nedeniyle ülkenin bir büyüme süreci içerisine girdiği ve 1994 yılında 4,4 milyar dolar seviyelerinde olan GSYİH büyüklüğünün 2018 yılına gelindiğine 12,2 milyar dolar seviyelerine yükseldiği görülmektedir. Ancak

milli gelir artışındaki bu büyüme trendine karşılık ülke nüfusundaki nispeten hızlı artış dolayısıyla kişi başına düşen gelir seviyesinde daha düşük oranlarda bir büyüme trendinin ortaya çıktığı müşahade edilmektedir. Tarihsel olarak, tarım ve imalat sektörleri Filistinli işgücünün büyük bir kısmının istihdam edildiği alanlar olmuştur. Ancak, 1994-2018 döneminde ekonomik yapının sektörel gelişimi incelendiğinde, 1994 yılında ülke ekonomisinin %13'lük kısmını teşkil eden tarım sektörünün 2018 yılına gelindiğinde %3'ler seviyesine gerilediği görülmektedir. Aynı dönemde sanayi sektörü %33'lerden 20'lere, imalat sanayi ise %18,8'lerden %12'ye gerilemiş bulunmaktadır. Yine aynı dönemde, hizmetler sektörünün ise %53'ten %64'e çıktığı görülmektedir. Bahse konu yıllarda tarım ve sanayi sektörünün GSYH içindeki paylarının düşmesi; Filistin Otoritesinin 1994'te kurulmasından bu yana finansal hizmetler, ticaret ve turizm geliştirme programlarına yüksek öncelik tanınmasından, İsrail'in genişletilmiş yerleşim politikalarından, Filistin'in doğal kaynaklarına el konulmasından ve tarımsal kalkınma için engelleyici bir ortam yaratılmasından kaynaklanmaktadır. Filistinlilerin toprak ve su kaynaklarına erişim ve kullanımına ilişkin mevcut kısıtlamalar da hem ekilebilecek alan miktarını hem de tarımsal verimliliği azaltmıştır. Bu durum ise artan genç nüfus ve aktif işgücü miktarı ile birleşince, işsizlik oranının %14'ten %30'lara yükselmesine sebebiyet vermiştir. Bunun yanında, bahse konu dönemde, her ne kadar donör ülkelerden alınan yardım miktarlarında 1994'te 240 milyon dolardan 2018'de 1,8 milyar dolara kısmi bir artış söz konusu ise de, toplam vergi gelirlerindeki düşük eğilime karşılık milli hâsılaya oranla artan hükümet harcamaları (1994: %18 – 2018: %26), ihracat rakamlarının çok üzerinde seyreden, cari açığın da artmasına sebebiyet veren yüksek ithalat bağımlılığı, azalan yatırımlar (1944: % 38 – 2018: % 23), kısır doğrudan yabancı sermaye girişleri ve yüksek oranlı enflasyon gibi temel makro ekonomik problemler, ülke ekonomisinin bir sorunlar sarmalı içerisine girmesine neden olmuştur.²²

2. Ekonomide Potansiyel Vadeden Alanların Ortaya Konulması: Fırsatlar ve Tehditler

Bir önceki bölümde detaylarından bahsedildiği üzere, İsrail'in, Filistin topraklarında kuruluşu ve sonrasındaki genişleme sürecinde yaşanan çatışma

²² Orhan Niksic, Nur Nasser Eddin ve Massimiliano Cali, *Area C and the Future of the Palestinian Economy* (Washington DC: The World Bank, 2014), 10, 17, 32, 33; *The Occupied Palestinian Territory: An Employment Diagnostic Study* (Beyrut: International Labour Organization, 2018), 25-27; *Beyond Aid: A Palestinian Private Sector Initiative for Investment, Growth and Employment* (Londra: The Portland Trust, 2013), 8, 19.

hali üzerinden tanımladığı güvenlik anlayışı ekseninde şekillendirdiği devlet politikaları, Filistin kentlerinin birbirinden izole edilmesine neden olmakta ve çoğu kez de gıda ve sağlık gibi temel yaşam malzemelerinin dahi halka ulaşmasını engellemektedir. Ticari ilişkilerini tamamen İsrail üzerinden yürüten ve para arzı ve kontrolü gibi mali kararları alıp uygulama yetkisi ağır bir İsrail vesayeti altında bulunan Filistin ekonomisi, ithalata olan bağımlılığı ve para arzı sorunları gibi hususlar dolayısıyla dış etmenler ekseninde şekillenen bağımlı bir görünüm arz etmektedir. Bu temel sorunsal ise Filistin ekonomisinin planlama ve hayati önemi haiz kararları alabilme yeteneğinden uzak bir yapıya bürünmesine neden olmaktadır.²³

29 Nisan 1994'te Filistin Kurtuluş Örgütü ile İsrail arasında Fransa'nın başkentinde imzalanan Paris Anlaşması'nın Filistin'in ekonomi politikaları yapma kabiliyeti açısından önemli sorunlar ihtiva eden içeriği ve İsrail'in 2002 yılından itibaren güvenlik gerekçesiyle Filistinlileri çevreleyen çitleme (*fencing*) politikası, bu sorunları ortaya çıkaran en önemli sebeplerdendir. Bunların yanında, Filistin'in doğal kaynakları (su, tarım arazileri vd.) üzerindeki yetkisine dair kısıtlamalar, çeşitli dönemlerde meydana gelen İsrail askeri operasyonları, ekonominin sektörel dağılımındaki problemlerin ortaya çıkardığı etkinlik ve verimlilik sorunları ve siyasi istikrarsızlığın iş yapma ve ulusal-uluslararası ticaret üzerindeki olumsuz tesirleri gibi hususlar da ülke ekonomisindeki diğer temel sorun alanlarından bazılarıdır. Filistin yönetimi tarafından sunulan her türlü kalkınma planını veto etme ve kur politikalarını belirleme yetkisini haiz olan ve bölge ekonomisini dengesiz bir şekilde kendi ekonomisine entegre etmek isteyen İsrail, bölgenin üretken sektörlerine kaynak tahsisinde bulunmamakta, yerel ekonominin genişlemesi için bir altyapı oluşturulması ve istihdamın artırılması konularında hiçbir çaba göstermemekte, böylelikle Filistin'in kendisine bağımlı bir halde kalmasını temin etmektedir.²⁴

Tüm bu handikaplara rağmen Filistin ekonomisinin tarımsal üretime müsait toprak yapısı, bu alandaki en önemli avantajlarından birisi olarak ön plana çıkmaktadır. Bu konuya ilişkin olarak Dünya Bankası, İsrail'in Batı Şeria'daki mümbit tarım topraklarına Filistinlilerin erişebilmesine izin

²³ Bora Bayraktar, "Barış Çalışmaları Perspektifinden İsrail-Filistin Sorunu," Bilgesam, http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-156-2014040731b_bayraktar.pdf, erişim: 01.10.2019, 257-258; Zafer Balpınar, "Askeri Güç Çarpanı Olarak Yahudi Yerleşim Yerleri," *Güvenlik Stratejileri* 20 (2014): 88.

²⁴ Habip Demirhan ve Mehmet Dağ, "Filistin Ekonomik Yapısı ve Vergi Sistemi Üzerine bir Değerlendirme," *International Journal of Academic Value Studies* 16 (2017): 421; Helin Sarı Ertem, "Filistin'in Sosyo-Ekonomik Sıkıntılarının Giderilmesinde Türkiye'nin İmkân ve Sınırları," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 6, 1 (2019): 137.

vermesi halinde, Filistin ekonomisinin yıllık yaklaşık 3,4 milyar dolarlık bir olanağa kavuşabileceğini belirtmektedir.²⁵

Filistin ekonomisi için umut vadeden ve fırsat olarak değerlendirilebilecek bir diğer alan ise ülke ekonomisine de büyük katkı sağlayan turizm potansiyelidir. Filistin toprakları, dünyanın en büyük turistik cazibe merkezlerine ev sahipliği yapmaktadır. Ölüdeniz ve çevresindeki manzara, Gazze'deki Akdeniz kıyıları ve çok sayıda dini ve tarihi alan, dünya standartlarında bir turizm donanımını temsil etmektedir. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler için dünyadaki en önemli dini mekânlardan bazıları Filistin topraklarında bulunmaktadır. Özellikle Ölüdeniz çevresinde erişim ve yatırım konusundaki önemli kısıtlamaların düzelmesi halinde, İsrail'e eşdeğer bir Ölüdeniz otel endüstrisi yaratabileceği ve yılda yaklaşık 126 milyon dolar gelir elde edilebileceği tahmin edilmektedir.²⁶

Bunun yanında, her ne kadar işlem hacmi ve enstrüman çeşitliliği bakımından yeterliliğe sahip değilse de yüksek getiri potansiyeline sahip ama henüz değerlenmemiş hisselerle sahip olan ve yatırımcılar için vergi ve diğer yükümlülükler bağlamında kısıtlamalar içermeyen bir kurumsal çerçeveye sahip Filistin Borsası da ülkenin ekonomik potansiyel vadeden alanlarından bir diğeri olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷

Komşu Arap ve diğer dünya ülkelerinde mülteci konumunda yaşıyan Filistinlilerin oluşturduğu yoğun lobi faaliyetlerinin de etkisiyle ortaya çıkan uluslararası destek ve bunun neticesinde uluslararası toplumun sağladığı dış yardımlar da ekonomik avantajlar kısmında sayılabilecek hususlardan birisidir. Zira Filistinlilere yapılan uluslararası yardım, dünyadaki kişi başına en yüksek yardım harcamalarından birisine karşılık gelmektedir. Ancak İsrail'in bahse konu yardımları dilediği şekilde yönlendirmesi yüzünden çoğu kez yardımların İsrail şirketlerine ve hükümetine ödenmesiyle sonuçlanan yardım projelerinin ne kadar yararlı olduğu hususu tartışmalıdır.²⁸

Tüm bu olumlu ve ekonomik açıdan fırsat olarak değerlendirilebilecek hususların yanı sıra, Filistin ekonomisi pek çok ekonomik tehdit ile de başa çıkmak zorundadır. Filistin ekonomisi için ilk ve belki de en önemli tehdit

²⁵ "Palestinians Access to Area C Key to Economic Recovery and Sustainable Growth," The World Bank, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2013/10/07/palestinians-access-area-c-economic-recovery-sustainable-growth>, erişim: 22.10.2019.

²⁶ Niksic, Eddin ve Cali, *Area C*, 30-32.

²⁷ Emre Saygın, "Filistin'de Kalkınmanın Ekonomi Politikęi: Parçalanmış Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Kurumlar," *Filistin Araştırmaları Dergisi* 3 (2018): 35

²⁸ Shir Hever, "How Much International Aid to Palestinians Ends up in the Israeli Economy?" *Aid Watch*, Ramallah (2015): 1-3.

unsuru, ülke ekonomisini İsrail ekonomisine bağımlı kılma yolunda büyük bir motivasyonu ifade eden Siyonizm'in bir sonucu olan ve Paris Protokolü'nden sonra etkisini önemli ölçüde arttıran, baskısı tüm alana yayılan İsrail ablukasından bahsetmek gerekir. Birçok yönden keyfi bir tutum arz eden ve mal giriş ve çıkışlarının engellenmesi, üretken sektörlerin ekonomik faaliyetlerine ilişkin kısıtlamalar getirilmesi, İsrail'e kaynak transferi sağlanması, ekonomik hedeflerin tahrip edilmesi, doğal kaynak temininin yasaklanması gibi hususları ihtiva eden bahse konu abluka uygulaması, Filistin ekonomisinde gelir adaletsizliğinin, işsizliğin ve geniş kesimlere yayılmamış yoksulluğun temel bir nedeni haline gelmiş durumdadır.²⁹

Bunların yanısıra, doğal kaynak kullanımı ile ilgili kısıtlamalar ve su kaynaklarının eksikliği nedeniyle meydana gelen paylaşım sorunları da Filistin ekonomisi için tehdit oluşturan alanlar olarak gözükmektedir. Diğer yandan, Filistin'in kurumsal bir devlet yapılanması kurma istek ve arzusuna rağmen Gazze/Batı Şeria ve Hamas/Fetih bölünmüşlükleri, bu iki ekonomik bölgenin farklılıklar arz eden yapıları, ülkenin ulusal bir para biriminin olmamasının ortaya çıkardığı mali bağımsızlık sorunları, nitelikli işgücü eksikliği, özellikle ihracata yönelik sektörlerde gözlemlenen rekabeti ve piyasayı bozucu eğilimler ve kayıt dışı ekonomik faaliyetler, ölçek ekonomisinden faydalanılamaması, finansal ve finansal olmayan alanlarda yatırım ortamının yatırımcılar için kapsayıcı ve cezbedici düzeyde olmaması ve sektörel dengesizlikler gibi sorunlar Filistin ekonomisinde öne çıkan temel handikaplar ve yönetim³⁰ eksiklikleri olarak görülebilir.³¹

Ortaya konulan tüm bu hususlar bir sonraki bölümde açıklanacak yol haritasının temel yapı taşlarını oluşturması bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

²⁹ Farsakh, "Political Economy," 1; Fatma Tunç Yaşar, Sevinç Alkan Özcan ve Zahide Tuba Kor, *Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin* (İstanbul: İHH Kitap, 2011), 18-20

³⁰ Bir ekonomide iyi yönetim, diğer bir ifade ile yüksek kurumsal kalite düzeyi için şeffaflık, hesap verebilirlik, katılımcılık, cevap verebilirlik, hukukun üstünlüğü, etkinlik, eşitlik ve stratejik vizyon gibi hususları içeren süreçlerin kapsayıcı bir şekilde tesis edilmesi gerekmektedir. Detaylı bilgi için bkz. *Better Governance for Development in the Middle East and North Africa-Enhancing Inclusiveness and Accountability*, (Washington DC: The World Bank, 2003).

³¹ *Occupied Palestinian Territory*, 24, 26, 39, 73, 82; Yaşar, Özcan ve Kor, *Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin*, 17-20; Erdem Denk, "Uluslararası Adalet Divanı'nun İsrail'in İşgal Altındaki Filistin Topraklarında İnşa Etmekte Olduğu Duvar Konusundaki Kararı," *Uluslararası İlişkiler* 1, Sayı 3 (2004): 165.

3. Filistin’de Açmazlardan Çıkış İçin Ekonomik Politik Bir Perspektif

Mevcut literatürdeki çalışmaların ortaya koyduğu üzere; mülteciler, yerleşimciler ve Kudüs’ün statüsü olmak üzere üç temel parametre etrafında şekillenen Filistin/İsrail Sorunu, İsrail’in devam eden işgalci ve ablukayı genişletici tutumu nedeniyle Filistinli Araplar açısından katlanılması zor maliyetlere yol açan, her geçen gün mücadele edilmesi gereken yeni sorun alanları üreten ve ulusal, bölgesel ve küresel güç aktörlerini ilgilendiren kritik önemde bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Meselenin bütün unsurları ile çözümünden ziyade öncelikli olarak temel insani ihtiyaçlara erişim hususunda önemli kısıtları bulunan Filistinlilerin yaşam koşullarının iyileştirmesi hususu sorunlar silsilesi içinde öncelik arz etmekte; bölgede süregelmekte olan aşırılıkların bertaraf edilmesi hayati bir öneme sahip bulunmaktadır.³²

Buna karşılık, bahse konu meselenin özellikle ekonomik veçhesine dair incelemelerde, İsrail ile Filistin arasında *gümrük birliği modeline* dayanan, İsrail ve Filistin ekonomilerinin entegrasyonu ile ilgili somut bir çerçeve oluşturma amacındaki Paris Protokolü ön plana çıkmaktadır. Bunun yanısıra, çoğunlukla sorunun uzun vadeli çözümüne dair son derece önemli olsalar da İsrail’in süregelen politikaları nedeniyle çoğunun gerçekleşmesi özellikle kısa vadede pek de mümkün gözükmeyen bazı yol haritalarının da ortaya konduğu görülmektedir. Bir kısım çalışmalarda, toprak bütünlüğü ve devlet yapılanmasına sahip olmayan Filistin’de; hukuk, güvenlik, sosyal adalet, mülkiyet, şeffaflık, insan hakları, özgürlük gibi kavramları da içeren siyasal, sosyal ve ekonomik kurumların henüz tesis edilemediği, küçük yatırımcının korunmasına dair mekanizmaların önemli eksiklikler içerdiği ve tasarruf açığı, sermaye birikimi eksikliği, düşük teknolojik düzeyi, niteliksiz beşerî sermaye gibi makro ekonomik sorunların bulunduğu ortaya konmaktadır. Buna karşılık Filistin’de toprak bütünlüğünün sağlanması ve kurumsal özellikleri tam anlamıyla yerleşmiş bir devlet yapılanmasının teşekkül etmesi ile başlayacak sürecin akabinde tesis edilecek katılımcı yönetim anlayışıyla birlikte, bütün ekonomik aktörleri ve mülkiyet haklarını güvenceye alacak ve özgür bir ortamda karar vermelerini sağlayacak sosyal ve ekonomik kurumların oluşturulması halinde, ülkenin işbu sorunlar silsilesinden kurtulabileceğine dair değerlendirmeler yer almaktadır.³³

³² Balcı, “İsrail Sorunu,” 101.

³³ Harun Öztürkler, “Filistin Ekonomisinin Genel Özellikleri,” *Ortağu Analiz*, 5, no.49 (2013): 64-67; Saygın, “Filistin’de Kalkınmanın Ekonomi Politikası: Parçalanmış Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Kurumlar,” 36-38; Oren Gross, “Mending Walls: The Economic Aspects of Israeli-Palestinian Peace.” *American University International Law Review* 15, 6 (2000): 1541-43

Esasen ifade edilen uzun vadeli projeksiyon Filistin’de ekonomik ve siyasal ablukanın sonlandırılması yönünde son derece önemli tespitler ve çözüm önerileri içermektedir. Ancak bu çalışmada; tüm bu uzun soluklu ve çoğu kez son derece sorunlu alanlar barındıran çözümler silsilesinin belki de başlangıç noktasını teşkil edecek ve tüm bu çözümleri gerçekleştirmek için gereken ekonomik imkânları yaratacak, kısa vadede Filistin halkının temel ekonomik, siyasi ve sosyal haklara erişimini temin ederek öncelikle ekonomik açmazdan çıkılmasına imkân verecek ekonomik faaliyetlerin belirlenmesi, buna yönelik bir yol haritasının temel çerçevesinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Böylece İsrail ablukasının öncelikle gevşetilmesi ve akabinde kaldırılması, son tahlilde ise ülkenin toprak bütünlüğünü temin eden bir devlet yapılanmasının sağlanması önünde yatan engeller daha kolay bir şekilde aşılabilecektir.

Asimetrik güçlerin arasındaki Filistin/İsrail sorunu gibi anlaşmazlıklarda, adalete dayalı bir barışa ulaşmanın son derece zor olduğu ortadadır. Zira bölgenin güçlü devletlerinden İsrail’in, ekonomik dönüşüm ve küresel ekonomiye eklenme için liberalleşme ve özelleştirme uygulamalarına önem verdiği bir süreçte olduğu ve bu nedenle büyük kaynaklara ihtiyaç duyduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra İsrail, Filistin’in toprak ve su kaynaklarını işgal etme, Filistinli işçileri kendi işgücü piyasasının en alt tabakası haline getirme, Filistin ticaretini İsrail üzerinden olacak şekilde yeniden tasarlama ve Filistinli mülteci sorununu bertaraf etmeye yönelik stratejilerini de devamlı şekilde uygulamaktadır. Diğer yandan, Filistin’de yer alan önemli aktörlerin (FKÖ ve Hamas) geçirdiği değişimler ile küresel hegemonik güçler tarafından bölge için alınan kararlar ve uygulanan politikalarda, dini inançların (Evanjelizm, Siyonizm, Hristiyan Siyonizmi)³⁴ ve bunlarla bağlantılı olarak Filistin topraklarında Kudüs, El-Halil ve benzeri kutsal yerlerin Yahudilerin kontrolü altında olmasına yönelik bir iradenin de etkisinin bulunduğu aşikârdır.³⁵

İsrail’in büyük sert gücüne (zorlama kabiliyeti) ve ABD imkânları ile genişleyen ve pek çok Arap ülkesini etkisi altına almaya başlayan yumuşak gücüne karşılık, abluka altındaki Filistin için potansiyel vadeden bir sert

³⁴ ABD siyasetinde dinin rolü ve bunun Filistin politikalarına etkisinin değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Ayşe Tekdal Fildiş, “New Role for Religion in American Politics: How the Evangelical Church is Shaping the Middle-Eastern Politics in Particular in the Israeli Palestinian Conflict.” *Siyasal: Journal of Political Science* 27, 2 (2018): 149-61.

³⁵ Naqib, “Economic Relations.”

güçten³⁶ (yoğunlukla askeri güç kastedilmekte) bahsetmek mümkün değildir. Keza kültür, değerler, politikalar, davranış spektrumu, gündem yaratma, yanına çekme ve cazibe gibi değerleri ifade eden yumuşak güç potansiyelinin de yüksek olduğu söylenemez. Dolayısıyla Filistin için umut vaden tek yolun; bir ülkenin refahı, güvelliği için kullanılan bütün kaynakların toplam kapasitesi ve bunun maksatlar için ürettiği değerlerin meydana getirdiği toplam hâsıla değerini ifade eden ekonomik güce yoğunlaşması olduğunu ifade etmek gerekir. Zira ekonomik güç, sert ve yumuşak gücün oluşabilmesi için toprak bütünlüğüne sahip olmayan ve devlet yapılanması henüz tam teşkilatlanamamış bir ülke konumunda bulunan Filistin için kilit konumundadır. Diğer yandan, ekonomik gücün tahkim ve konsolide edilmesi halinde Filistin halkının refahı, barışı ve güvenliği anlamında büyük bir yol kat edilmesi potansiyeli de bulunmaktadır.³⁷

Bir diğer nokta ise Oslo süreciyle başlayan Filistin-İsrail barış görüşmelerinin ekonomik açıdan birçok sorun meydana getirdiğini gören Filistinlilerin bir bütün olarak yeni bir yol haritası çizmek yönündeki kararlı tutumlarıdır. Filistin yönetiminin, Oslo Anlaşmalarına göre Batı Şeria'yı üç bölgeye ayıran ve çoğunluğunu İsrail'in kontrolüne tahsis eden kararı iptal ettirmeye yönelik girişimlerde bulunduğu bilinmektedir.³⁸

Bu değerlendirmeler ışığında; Filistin'in kendi kendini idare hakkına sahip ve kurumsal inşasını tamamlamış bir devlet olma mücadelesine de katkı sağlamak için, ülkenin potansiyel vadeden alanları ön plana çıkaran ve Filistin'in içinde bulunduğu çeşitli bağımlılıklar nedeniyle –zorunlu olarak– İsrail ve diğer bölge ülkeleri ile iş birliğine dayanan bir yol haritası ve politika seti ortaya konulması gereği ortaya çıkmaktadır.

Filistin'in bölgesel bütünleşme çabalarının merkezinde bulunması gerektiği düşünülen, ekonomik gücün temerküzü anlamında özel bir önem atfedilen, ancak ekonomi içerisinde esasen son derece düşük bir paya (yaklaşık %3) sahip olan tarım sektörü ön plana çıkmaktadır. İsrail pazarının büyüklüğü ve coğrafi yakınlığı, tarımsal ihracatını Ortadoğu ve Avrupa

³⁶ Yumuşak güç, bir uluslararası aktörün ekonomik ve askeri olanaklarını kullanarak başka bir aktör veya aktörlerin davranışları üzerinde değişiklik yapabilme veya nüfuz sağlayabilme becerisi olarak tanımlanmaktadır.

³⁷ Bayraktar, "Barış Çalışmaları," 251-59; Tuba Çavuş, "Dış Politikada Yumuşak Güç Kavramı ve Türkiye'nin Yumuşak Güç Kullanımı," *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2, 2 (2012): 24-26. Sait Yılmaz, *Güç ve Politika* İstanbul: Alfa Yayınları, 2008), 47, 52, 57.

³⁸ "Palestinian Authority Decides to End Division of West Bank Into Areas Set by Oslo Accords," Haaretz, <https://www.haaretz.com/middle-east-news/palestinians/.premium-pa-decides-to-end-division-of-west-bank-into-areas-set-by-oslo-accords-1.7772503>, erişim: 25.11.2019.

pazarlarına yayma ve kendi ekonomisi ile Arap ülkelerinin ekonomisi arasında uygulanabilir ve verimli bir ticaret faaliyeti oluşturma potansiyelini taşıması nedeniyle Filistin'in tarım sektörüne özel önem atfedilmesi gerekmektedir. Gerçi fiziksel ve kurumsal altyapı sorunları, mal ve işçilik üzerindeki hareketlilik kısıtlamaları, tarımsal arazilerin işgal altında bulunması ve ne bir havaalanının ne de bir limanın bu amaçlara yönelik olarak kısıtlamasız kullanılamıyor olması, Filistin'in bölgesel ticaret faaliyetlerinin önünde büyük engellerdir. Ancak İsrail ile damla sulama, gübreleme ve filtreleme sistemleri gibi modern teknolojilerin transferine ve ayrıca modern depolama, paketleme ve pazarlama yöntemlerine yönelik işbirlikleri, her iki taraf için de yararlı olabilir. Fiziksel, yasal, kurumsal ve ekonomik politika çerçevelerinde önemli iyileştirmeler yapılarak tarım sektörünün yeniden canlandırılması sayesinde bu sektörün verimli bir şekilde istihdam sağlama kabiliyeti yükselecek, bu da Filistin'de işsizliğin azaltılması ile ekonomik faaliyetlerin canlanması noktasında son derece olumlu sonuçların elde edilmesine imkân verecektir.³⁹

Ülkenin ekonomik gücünün konsolidasyonu anlamında önem atfedilen bir diğer alanı da ülke ekonomisinin yaklaşık %65'lik kısmını oluşturan hizmetler sektörü içinde önemli bir yeri bulunan turizm hizmetleri olması gerekir. Zira bölgede barışın tesis edilmesi ve huzurun inşasının kısa vadede etkileyeceği ilk alanın turizm hizmetleri olması muhtemel gözükmektedir. Ancak bölgenin dinî ve kültürel cazibe merkezlerinin potansiyelini tam olarak ortaya çıkarmak için başta İsrail olmak üzere komşu ülkeler ile koordinasyon için ciddi bir çaba gösterilmesi gerektirdiği de ortadadır. Bu bağlamda İsrail'in Ölüdeniz turizm yatırımlarından önemli bir tecrübe edinilebilecek, böyle bir işbirliği her iki ülkenin de turizm gelirlerinin artmasını sağlayacaktır. Filistin şehirlerinde gezilip görülmesi gereken tarihi alanları restore edip tanıtmak ve potansiyel turistik gruplarının konaklamalarına yönelik tesisler inşa etmek, bu sektörün geliştirilmesi için önem arz eden tedbirlerdir.

Bir diğer önemli husus da yeterli derinliğe sahip bulunmaması nedeniyle hâlihazırda reel sektöre istenen düzeyde katkı sağlayamayan, ancak hizmetler sektörü içerisinde önemli bir yere sahip olması itibarıyla potansiyel taşıyan Filistin finans ve bankacılık sisteminin güçlendirilmesinin gerekliliğidir.⁴⁰

³⁹ Niksic, Eddin ve Cali, *Area C*, 56-58; Naqib, "Economic Relations"; *Beyond Aid*, 3-4.

⁴⁰ Naqib, "Economic Relations"; Saygın, "Filistin'de Kalkınmanın Ekonomi Politikası," 35; Niksic, Eddin ve Cali, *Area C*, 38

Başka bir mühim alan da daha çok uzun vadeli yatırımlar ve çözümlere bu nedenle de büyük oranda yerli ve/veya yabancı sermayeye ihtiyaç duyan sanayi sektörüdür. Ekonominin temel sektörlerinden birisi olan sanayi, hammaddelerin kullanılabilir ürünlere dönüştürülmesini ifade etmektedir. Sanayi sektörü içinde yer alan imalat sanayi, gerek üretim gerekse de istihdam anlamında ekonomide en büyük paya sahip alt sektör olarak öne çıkmaktadır. Diğer ülkelerde olduğu gibi Filistin’de de tüketim, ara ve yatırım malları imalatına yönelik endüstriyel teknolojik yenilik ve modernizasyonun desteklenmesi ve pazarlara erişimin kolaylaştırılması için piyasa düzenlemelerinin güçlendirilmesi yoluyla ekonomik çeşitliliğin arttırılması, temel gayelerden birisi olmalıdır. Bu bağlamda, diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da İsrail ile ortak girişimler her iki taraf için de yararlı olabilir; her iki lkede de üretim faktörleri birbirini tamamlayabilir ve ürünler için çeşitli pazarlara erişilebilmesi bakımından hayli büyük bir potansiyel ortaya çıkabilir. Filistin endüstrisinin en büyük katma değer yaratan alanlarından olan taş madenciliği ve taş ocakçılığı sektörlerinin yanı sıra, Filistin’le benzer kültüre sahip Arap ve Müslüman ülkelere yapılacak ihracatı arttıracak ve işgücü maliyetlerini önemli lde azaltacak tekstil ve hazır giyim alt sektörü de büyük potansiyel vaat etmektedir. Bunun yanı sıra, gıda işleme, zeytin paketleme, tütün ve süt fabrikaları gibi tarım bazlı sektörler ile grafik ve Arapça hat sanatı yazılımları üreten bilgisayar endüstrisi gibi alt sektörler de Filistin sanayi sektörünün umut vadeden alanlarından diğerleridir.⁴¹

Bu noktada öncelikli olarak, dışa yönelimin hemen her ekonomide olduğu gibi Filistin ekonomisi için de teknolojik transferleri teşvik ederek yatırım fırsatlarını genişleteceği ve böylelikle rekabetçi baskıları güçlendirerek ekonomik büyüme üzerinde katalizör görevi icra edeceğini söylemek uygun olacaktır. İç siyasi bölünmeler ve zorlu bir iş ortamının yanı sıra İsrail’in ticaret, dolaşım ve kaynaklara erişim üzerindeki kısıtlamaları devam ettirmesi yüzünden Filistin topraklarında sürdürülebilir bir ekonomik iyileşme ile ekonomik gücün tahkim edilmesi, oldukça zor görünmektedir. Dolayısıyla özellikle bölgesel entegrasyon Filistin ticaret sektörünün gelişimi için önemli bir fırsat sağlayabilir ve Filistin ticaretinin ihtiyaç duyduğu özerk, bağımsız ve egemen gümrük bölgesinin oluşturulmasına kritik bir destek verebilir. Bu nedenlerle Filistin için temel ekonomi politik önceliklerin, kurumsal altyapıyı inşa etmek ve güçlendirmek, Batı şeria ve Gazze’yi bölgesel ve küresel pazarlara açmak ve işsizlik ve dolayısıyla ortaya çıkan

⁴¹ Niksic, Eddin ve Cali, *Area C*, 21-23.

yoksulluk sorununun çözümü için özel sektörün gelişmesini desteklemek olduğunu söyleyebiliriz.⁴²

Görece küçük bir ekonomi konumunda olan ve çeşitli açılardan bağımlılıkları bulunan Filistin'in, Filistin/İsrail sorununun çözümü için elzem olan ekonomik gücü temin etmek üzere teknoloji odaklı girişimcilik ve katma değeri yüksek hizmetlere odaklanması, bilgi, beceri ve inovasyon yatırımlarına önem vermesi, nitelikli insan kaynağına yatırım yapması, çalışanlarının becerilerini geliştirmesi, iş dünyasının girişimciliğini teşvik etmesi ve büyümeyi teşvik eden kapsayıcı bir işgücü piyasası destek sistemi geliştirmesi gerektiği aşikârdır.⁴³

Sonuç: Çözüme Dair Bir Yol

Filistin/İsrail Sorunu, siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan birçok açmazlar barındıran ve birbirleriyle bağlantılı son derece karmaşık sorunlar içeren bir yapı arz etmektedir. Bu çalışmada, çoğunlukla sorunun ve çözümünün siyasi yönüne vurgu yapan diğer çalışmalardan farklı olacak şekilde, sorunun ekonomik veçhesine yoğunlaşmış, çözüm için elzem olan *ekonomik gücün* oluşmasına imkân sağlayabilecek ve çözüm sürecinin başlangıç noktasını teşkil edebilecek tedbirlerin ekonomi-politik bir bakış ile sunulması amaçlanmıştır.

Bu tarihi meselenin günümüzde uluslararası hukuku ihlal eden en önemli kısmını, İsrail tarafından silahlı çatışma bahanesiyle uygulanmakta olan ve Filistin toplumunun uluslararası toplumla ilişkisini engellemeye yönelik tedbirler içeren Gazze ablukası oluşturmaktadır. Her ne kadar abluka "tarafsız devletlerle bağlantısının kesilmesi amacıyla düşman devletin liman ve sahillerinin kuşatılmasını, tâbiyetlerine bakılmaksızın tüm gemi ve uçakların abluka hattına giriş ve çıkışlarının denetim altına alınmasını içeren bir harp metodu" olarak tanımlanmaktaysa da Gazze ablukası uluslararası nitelikte bir silahlı çatışma bulunmayan bir ortamda ve mezkûr sınırları çok aşacak şekilde, Filistin'de günlük tüketim maddelerinin geçişini yasaklayarak sivil halkı açlığa mahkûm edip hayatlarını idame ettirebilmek için gerek duydukları temel maddelerden mahrum bırakmayı amaçlayan, orantısız ve hukuken tartışmalı bir kuşatma politikasına çevrilmiş bulunmaktadır.⁴⁴

⁴² "Peace to Prosperity: The Economic Plan: A New Vision for the Palestinian People," The White House, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2019/06/MEP-narrative-document.FINAL.pdf>, erişim: 30.09.2019; Exporting Labor or Goods? Long-Term Implications for the Palestinian Economy." *ERF Working Paper* 0131 (2002).

⁴³ *Occupied Palestinian Territory*, 17.

⁴⁴ Ahmet Hamdi Topal, "İsrail'in Gazze Ablukası ve Mavi Marmara Saldırısı," *Public and Private International Law Bulletin* 32, 1 (2012): 109-10.

Üzerinden geçen uzun yıllar dolayısıyla tüm veri şartların değişmesi nedeniyle sürdürülmesi imkânsız hale gelen Paris Antlaşması çerçevesinde yürütölen ve Filistinlileri sadece siyasi özgürlükten mahrum etmekle kalmayıp Filistin ekonomisini İsrail ekonomisine bağımlı hale getiren mevcut ekonomik ilişkiler, abluka gerekçesiyle geliştirilmekte olan İsrail politikalarını destekleyen ve pekiştiren hususlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Her ne kadar yakın gelecekte İsrail'in bu durumun bertarafına yönelik müspet bir tutum ortaya konması beklenmemekteyse de sivil halkı cezalandırmayı amaçlayan işbu keyfi ablukadan çıkış için ekonomik güç, Filistin/İsrail meselesinin çözümü bakımından önemli bir anahtar olarak ön plana çıkmaktadır. Kaldı ki, Filistin'in ekonomik bakımdan güçlenmesi sadece bu sorunun çözümü için değil belki de bölgenin diğer kronik sorunlarının çözümü için de önemli bir adım olacaktır.

Bu bağlamda, üretim, ihracat, ithalat ve gümrük politikası açısından kendisi için uygun olanı seçme bağlamında Filistin ekonomisini İsrail'e bağımlılıktan kurtaracak, karşılıklı işbirliğine ve gelişime açık olsa da ekonomik anlamda ülkeye özgürlük tanıyacak kurumsal düzenlemelerde bulunulmasının gerekliliği ve aciliyeti ortadadır. Buna göre, önemli potansiyeller vadeden tarım ve turizm sektörleri başta olmak üzere imalat sanayi ve enerji alt sektörlerine yatırım yapılmalı, İsrail ve Arap komşular ile işbirliğini ve toplumsal geçişkenliği sağlamak üzere bölgelerarası geçişler kolaylaştırılmalı, tarımsal üretim ve avcılık üzerindeki sınırlamalar azaltılmalı, İsrail'in Filistinlilerden aldığı vergilerden Filistin ekonomisine kaynak aktarılacak mekanizmalar tanımlanmalı, bölgesel ticaret için elzem olan gerekli kurumsal ve düzenleyici koşullar ıslah edilmelidir. Bu hususların Filistin'in siyasi alandaki çözümü kendi tezlerine de uyumlu bir şekilde sürdürülebilmesi ve nihayete erdirebilmesi bakımından önemli rol oynayabileceği değerlendirilmektedir.

Ancak çatışmanın tarafları arasında belirli şartlar altında bir uzlaşya varılsa dahi bu çok yönlü karmaşık sorunun çözümünün kısa vadede tam olarak ve her yönüyle sağlanamayacağı, hâlihazırda problemlı alanların ise anlaşma sağlandıktan sonra yeni anlaşmazlıkların konusu olabileceği unutulmamalıdır.⁴⁵

⁴⁵ Esra Elmas, "Teorik ve Pratik bir Alan Olarak Çatışma Çözümü." *Güncel Hukuk* 148 (2016): 46-48.

Kaynakça

- Arı, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 5. Baskı. Bursa: MKM Yayıncılık, 2012.
- Arnon, Arie ve Daniel Gottlieb. "An Economic Analysis of the Palestinian Economy: The West Bank and Gaza, 1968-1991." *Research Department, Bank of Israel* (1993): 1-52.
- Astrup, Claus ve Sébastien Dessus. "Exporting Labor or Goods? Long-Term Implications for the Palestinian Economy." *ERF Working Paper* 0131 (2002).
- Ateş, Davut. "Gazze ve Soykırım Tartışması." *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 1 (2011): 610-634.
- Balcı, Ali. "İsrail Sorunu: Ortadoğu'nun Gordion Düğümü." *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları*, ed. Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, 99-163. İstanbul: Nobel, 2010.
- "Balfour Deklarasyonu." https://avalon.law.yale.edu/20th_century/balfour.asp.
- Balpınar, Zafer. "Askeri Güç Çarpanı Olarak Yahudi Yerleşim Yerleri." *Güvenlik Stratejileri* 20 (2014): 85-117.
- Batuk, Cengiz ve Rabia Mert. "Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17, 2 (2017): 129-49.
- Bayraktar, Bora. "Barış Çalışmaları Perspektifinden İsrail-Filistin Sorunu." Bilgesam, http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-156-2014040731b_bayraktar.pdf, erişim: 01.10.2019).
- Better Governance for Development in the Middle East and North Africa-Enhancing Inclusiveness and Accountability*. Washington DC: The World Bank, 2003.
- Beyond Aid: A Palestinian Private Sector Initiative for Investment, Growth and Employment*. Londra: The Portland Trust, 2013.
- Boyle, Francis A. "The Creation of the State of Palestine." *EJIL* 301(1990): 301-6.
- Cankara, Yavuz ve Pınar Özden Cankara. "Batı Şeria Duvar İnşasının Filistin Halkına Ekonomik, Siyasal ve Kültürel Etkileri." *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1, 1 (2012): 1239-50.
- Çavuş, Tuba. "Dış Politikada Yumuşak Güç Kavramı ve Türkiye'nin Yumuşak Güç Kullanımı." *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2, 2 (2012): 23-37.
- Dalar, Mehmet. "Gazze Sorunu: İsrail Ablukası, Uluslararası Hukuk, Palmer Raporu ve Türkiye'nin Yaklaşımı." *ORSAM Rapor* 71 (2011): 5-21.
- Demirhan, Habip ve Mehmet Dağ. "Filistin Ekonomik Yapısı ve Vergi Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme." *International Journal of Academic Value Studies* 16 (2017): 419-28.
- Denk, Erdem. "Uluslararası Adalet Divanı'nın İsrail'in İşgal Altındaki Filistin Topraklarında İnşa Etmekte Olduğu Duvar Konusundaki Kararı." *Uluslararası İlişkiler* 1, 3 (2004): 151-73.
- Deveci, Can. *İsrail Filistin Meselesi*. Kayseri: ERUSAM, 2015.
- Ediz, İsmail. "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Filistin'de Toplum ve Siyaset 1919-1922." *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2 (2015): 141-76.

- Elmas, Esra. "Teorik ve Pratik bir Alan Olarak atışma özümü." *Güncel Hukuk* 148 (2016): 46-48.
- Erdemir, Halil. "İsrail Devleti'nin İlanından Önce David Ben-Gurion'un Filistin'i Yahudileştirme Politikası." *Akademik Bakış* 8 (2011): 175-94.
- Ertem, Helin Sarı. "Filistin'in Sosyo-Ekonomik Sıkıntılarının Giderilmesinde Türkiye'nin İmkân ve Sınırları." *Türkiye Ortadoğu alışmaları Dergisi* 6, 1 (2019): 133-68.
- Farsakh, Leila. "The Political Economy of Israeli Occupation: What is Colonial about It?" *Electronic Journal of Middle Eastern Studies* 8 (2008): 1-14.
- Fildiş, Ayşe Tekdal. "New Role for Religion in American Politics: How the Evangelical Church is Shaping the Middle-Eastern Politics in Particular in the Israeli Palestinian Conflict." *Siyasal: Journal of Political Science* 27, 2 (2018): 149-161.
- Gross, Oren. "Mending Walls: The Economic Aspects of Israeli-Palestinian Peace." *American University International Law Review* 15, 6 (2000): 1539-1626.
- Gudeleviciute, Vita. "Does the Principle of Self-Determination Prevail over the Principle of Territorial Integrity?" *International Journal of Baltic Law* 2 (2005): 48-74.
- Hall, John ve Udo Ludwig. "Gunnar Myrdal and the Persistence of Germany's Regional Inequality." *Journal of Economic Issues* 2 (2009): 345-52.
- Hever, Shir. "How Much International Aid to Palestinians Ends up in the Israeli Economy?" *Aid Watch*, Ramallah (2015): 1-15
- Kanafani, Nu'man ve Sahar Tghdisi-Rad. "Economic and Trade Policy-making under Occupation in the Palestinian Territory." *Economic and Trade Policies in the Arab World: Employment, Poverty Reduction and Integration*, ed. Mahmoud A.T. Elkhafif, Sahar Taghdisi-Rad ve Mutasim Elagraa. Londra: Routledge, 2012.
- Karaalp, Hacer Simay ve Fuat Erdal. "Sanayileşmenin Bölgesel Yığılması ve Komşu İllerin Büyümesi Gelir Farklılıklarını Artırır mı? Türkiye İçin Bir Beta Yakınsama Analizi." *Ege Akademik Bakış* 4 (2012): 475-86
- Karagöl, Erdal Tanas. "Abluka Altında Bir Ekonomi: Filistin Ekonomisi." *SETA Perspektif* 59 (2014): 1-5.
- Karaköse, Hasan. "Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış (XIX. Yüzyılın Ortasından XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar)." *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2018): 150-65.
- Kasalak, Kadir. "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası." *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2016): 65-78.
- Metzer, Jacob. *The Divided Economy of Mandatory Palestine*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Naqib, Fadle M. "Economic Relations between Palestine and Israel during the Occupation Era and the Period of Limited Self-Rule." *University of Waterloo Canada Working Paper*, 2015.
- Niksic, Orhan, Nur Nasser Eddin ve Massimiliano Cali. *Area C and the Future of the Palestinian Economy*, Washington DC: The World Bank, 2014.
- Nye, Joseph S. Jr. *Dünya Siyasetinde Başarının Yolu Yumuşak Güç*, Ankara, Elips Kitap, 2005.

- Oruç, Haydar. "Sekülerlikten Radikalleşmeye: İsrail'in Kurucu Felsefesinde Konstrüktivist Dönüşüm." *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 1 (2017): 156-86.
- Owen, Roger ve Şevket Pamuk. *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi* İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Öke, Mim Kemal. *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923)*. İstanbul: Kırmızı Kedi, 2011.
- Özkoç, Özge. "Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin-İsrail Sorunu." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 64, 3 (2009): 168-95.
- Öztürkler, Harun. "Filistin Ekonomisinin Genel Özellikleri." *Ortadoğu Analiz* 5, 49 (2013): 62-68.
- "Palestinian Authority Decides to End Division of West Bank into Areas Set by Oslo Accords." *Haaretz*, <https://www.haaretz.com/middle-east-news/palestinians/.premium-pa-decides-to-end-division-of-west-bank-into-areas-set-by-oslo-accords-1.7772503>, erişim: 25.11.2019.
- "Peace to Prosperity: The Economic Plan: A New Vision for the Palestinian People." The White House, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2019/06/MEP-narrative-document.FINAL.pdf>, erişim: 30.09.2019.
- Saygın, Emre. "Filistin'de Kalkınmanın Ekonomi Politikası: Parçalanmış Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Kurumlar." *Filistin Araştırmaları Dergisi* 3 (2018): 20-43.
- "Palestinians' Access to Area C Key to Economic Recovery and Sustainable Growth." The World Bank, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2013/10/07/palestinians-access-area-c-economic-recovery-sustainable-growth>, erişim: 22.10.2019.
- The Occupied Palestinian Territory: An Employment Diagnostic Study*. Beyrut: International Labour Organization., 2018.
- The Palestinian Economy: Macroeconomic and Trade Policymaking under Occupation*. New York: United Nations Conference on Trade and Development, 2012.
- Tilovska-Kechedji, Elena. "Israeli-Palestinian Relations: Waging for Peace or Lost Desperately." *International E-Journal of Advances in Social Sciences* 4, 10 (2018): 120-129.
- Topal, Ahmet Hamdi. "İsrail'in Gazze Ablukası ve Mavi Marmara Saldırısı." *Public and Private International Law Bulletin* 32, 1 (2012): 103-54.
- Turhan, Turgut. "Uluslararası İnsancıl Hukuk ve İsrail'in Gazze Harekâtı." *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 41 (2009): 161-81.
- Uzer, Umut. "Kudüs Şehrinin Filistin, İsrail ve Birleşmiş Milletler Açısından Siyasi Önemi." *Filistin Araştırmaları Dergisi* 2 (2017): 134-57.
- Yaşar, Fatma Tunç, Sevinç Alkan Özcan ve Zahide Tuba Kor. *Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin*. İstanbul: İHH Kitap, 2011.
- Yılmaz, Sait. *Güç ve Politika*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2008.